

12. Геаграфічны трыкалор

Белая Русь у дачыненні да *Чорнай* і *Чырвонай*

З трох «каляровых» тэрмінаў для пазначэння розных частак Русі — *Белай*, *Чорнай* і *Чырвонай*, першай, несумненна, вылучылася *Белая*. А як жа дзве астатнія?

Паводле І. Чаквіна, «першыя вядомыя ўпамінанні Чорнай Русі адносяцца да прускіх і лівонскіх хронік XIV—XV ст., у іх яна лакалізавалася на ўсход ад Прусіі, Літвы і Лівоніі — у раёнах Пскоўшчыны, Наўгародчыны, Гродзеншчыны, Навагрудчыны, Браслаўшчыны»⁵⁴⁸. На жаль, Чаквін не ўказвае, у якіх канкрэтнах краінскіх хроніках сустракаецца гэтая назва. Нам жа невядомыя прускія і лівонскія хронікі XIV—XV ст., у якіх бы згадвалася *Чорная* (як, зрешты, і *Белая*) Русь. Многія (Я. Юхो, К. Тарасаў ды інш.) лічаць *Чорную* Русь старажытнай, дадзенай быццам бы крыжакамі, назовай Верхняга Панямоння, узводзячы яе да часоў Міндоўга ці нават ранейшых⁵⁴⁹. Паводле А. Рогалева, «название Чёрная Русь в Верхнем Понеманье возникло примерно в XI—XIII вв. после того, как завершилось освоение данного района дреговичами, волынянами, кривичами. Название «Черная Русь» представляет собой своеобразный перевод предшествовавшего западнобалтского (ятвяжского) наименования *Kirsnovia* — «черная (земля, территория)»⁵⁵⁰. Невядома, на якіх краініцах грунтуецаца сцвярдженне Рогалева. Што ж датычыць астатніх, яны зыходзяць перадусім з існавання *Белай Rusi*, сама меней з XIII ст., на тэрыторыі сучаснай усходняй Беларусі як антытэзы *Чорнай*, нібыта вядомай з яшчэ больш ранняга часу. Але больш блізкі да ісціны пункт гледжання Я. Станкевіча, які адзначаў: «Чорная Русь ніколі не дапасоўвалася да якой–небудзь тэрыторыі ВКЛ»⁵⁵¹.

Нашыя дадзеныя сведчаць, што тэрмін *Чорная Русь* быў утвораны на ўзор і ў процівагу *Белай*, а не наадварот, і наўрад ці раней XIV ст. Ва ўзнікненні гэтай назвы, хутчэй

за ўсё, сказалася схільнасць сярэднявечнай свядомасці да пабудовы прымітыўных класіфікацый. Калі ўжо існавала *Белая Русь*, непазбежна мусіла з'явіцца і *Чорная*. Такая «каляровая» схема наклалася на падзел Русі паводле іншага прынцыпу: з дауніх часоў, магчыма, яшчэ ў складзе Кіеўскай дзяржавы, выдзялялі «Верхнюю Русь» — рознаэтнічную канфедэрацыю славянскіх і фінскіх плямёнаў з дамешкам варагаў-*rusi* на паўночным заходзе ўсходняй Еўропы — у адрозненне ад «Ніжняй», ці «Рускай зямлі» над сярэднім Дняпром з цэнтрам у Кіеве⁵⁵². Яшчэ Вялікапольская хроніка другой паловы XIII ст. паведамляла, што Баляслаў Смелы (1039—1081) «шмат гадоў, смела асаджваючы крэпасці рускіх, паланіў абедзве часткі Русі»⁵⁵³. У 1458 г. у некалькіх булах Пія II *рускія землі*, якія ўваходзілі ў Польшчу і ВКЛ і знаходзіліся пад юрысдыкцыяй Кіеўскай мітраполіі, называліся «Ніжняй Руссю» (*Russia inferior*), а падпарадкованыя Маскоўскай мітраполіі — «Верхняй» (*Russia superior*)⁵⁵⁴. У гэтым жа сэнсе ў XV—XVI ст. тэрмін «Ніжняя Русь» (*Russia inferior, Rossia Bassa*) ужывалі Кантарыні, Джовія, Бём, Мюнстэр ды інш.⁵⁵⁵. І калі *Russia superior* была, як правіла, раўназначнай *Белай*, дык *Russia inferior*, адпаведна, з цягам часу пачалі лічыць *Чорнай*.

Англійскі дыпламат Джайлс Флетчар, у 1588 г. надзвычайны пасол у Маскве, у трактаце «Пра Расійскую дзяржаву» (Лондан, 1591) заўважыў: «Расія калісьці называлася Сарматыяй... Гэтая зямля падзялялася на дзве галоўныя часткі: Белую і Чорную. Белая Сарматыя ўключала ў сябе ўсю прастору, што ляжыць на поўнач і з боку Лівоніі, як вобласці, якія цяпер называюць Дзвінскай, Важскай, Усцюжскай, Валагодскай, Каргопальскай, Наўгародскай і г.д., сталіцай ці галоўным горадам якіх быў Ноўгарад Вялікі. Чорнай Сарматыяй называлася ўся краіна, што ляжыць на поўдзень, ля мора Эўксінскага, ці Чорнага, як княствы: Уладзімірскае, Маскоўскае, Разанскае і інш.»⁵⁵⁶.

Вельмі падобны на ягоны падзел Русі Георга Хорна, гісторыка і палітолага, рэктара Лейдэнскага універсітэта. У працы «Свет дзяржаў» (1668), якую часам называюць першым падручнікам паліталогіі, ён пісаў: «[Русь] падзялялася на Белую і Чорную. Двумя галоўнымі яе княствамі былі Кіеўскае (*Kiovia*) і Уладзімірскае (*Vladimiria*). Той, хто валодаў імі, лічыўся як бы манархам русінаў. Кіеў быў сталіцай Чорнай Русі, Уладзімір — Белай»⁵⁵⁷.

Трактат Хорна за некалькі дзесяцігоддзяў вытрымаў не менш як тузін перавыданняў⁵⁵⁸. Несумненна, ён быў вядомы і Тацішчаву, які падчас працяглага жыцця ў Еўропе (1713—1717) сабраў вялікую бібліятэку з самых аўтарытэтных тагачасных выданняў. Імаверна, супаставіўши не зусім дакладныя дадзеныя Хорна і іншых еўрапейскіх аўтараў і паведамленні шматлікіх еўрапейскіх крыніц пра Белую Русь — Вялікі Ноўгарад з традыцыйнымі сувязямі паміж Пскоўсам і Ноўгарадам і растова-сузdal'скімі князямі, Тацішчаў і паспрабаваў рэканструяваць пачатковы змест паняцця *Белая Русь*⁵⁵⁹. Пры гэтым ён палічыў «непатрыятычным» спасылацца на заходнеўрапейскіх аўтараў, а каб надаць сваёй рэканструкцыі больш аўтарытэту, спаслаўся на «Раскольніцкі, Польскі і Раствоўскі манускрыпты». Бадай, яго не вельмі бянтэжыла думка, што гэта можа быць кваліфікавана як падлог.

Нягледзячы на тое, што Флетчар уключаў Уладзіміра-Сузdal'скую Русь у склад Чорнай *Сарматыі*, а для Хорна, Рэйтэнфельса і Тацішчава якраз *Vladimiria* і ёсьць сінонім *Белай Rusi*, іх погляды, як і многіх іншых аўтараў, аб'ядноўвае ўяўленне аб *Белай*, ці *Верхній* Русі, якая прылягае да Балтыйскага і Белага мораў, і больш паўднёвой Чорнай, ці *Ніжній* у басейне Чорнага ды Каспійскага мораў. Больш дакладных прыкмет лакалізацыі *Чорнай Rusi*, апроч знаходжання яе на поўдзень ад *Белай*, не было. Таму розныя аўтары разыходзіліся ў даным пытанні яшчэ больш, чым наконт *Белай*. Правядзенне ўмоўнай мяжы паміж гэтымі дзвюма

часткамі, ці «правінцыямі» Русі залежала, хутчэй, ад густу аўтара, а не ад якіх–кольвечы аб'ектыўных крытэрыяў.

На карце Фра Маўра (1459) *Rossia Negra* паказаная на правабярэжжы Акі, дзе гістарычнай вобласці з такай назвай, канешне, ніколі не было⁵⁶⁰. Аднак прынцып больш паўднёвага, у дачыненні да *Белай Русі*, размяшчэння захоўваецца. На глобусе Меркатора (Лувэн, 1541) *Белай Русі* няма⁵⁶¹ (хаця яна прысутнічала на яго *Orbis Imagine* 1538 г.), але ёсць *Чорная (Russia Nigra)*, паказаная на ўсход ад Пскова, як і на карце Магнуса (1539). У абодвух выпадках *Чорная Русь* ляжыць на поўдзень ад *Белай* (ці ад таго месца, дзе яна маецца на ўзвaze). Ставрольскі лічыў, што *Чорная Русь* — гэта «правінцыя Чарнігаўская»⁵⁶². Гваныні згадваў «чорных русінаў (*Ruteni nigri*), сталіца якіх Львоў»⁵⁶³. Некаторыя карты Сансона д'Абэвіля–бацькі (напрыклад, 1665 г., Парыж) паказваюць *Чорную Русь (Russie Noire)* паміж Львовам і Халмом⁵⁶⁴, хаця значна часцей Сансон д'Абэвіль называў гэтую тэрыторыю *Russia Rubra*⁵⁶⁵. Яшчэ доўга ўслед за Дж. Флетчарам *Чорнай Руссю*, называлі Маскоўскую дзяржаву, напрыклад, той жа Гваныні ў выданні 1611 г., Андрэас Келер у 1659 г.⁵⁶⁶ і г.д.

Зразумела, што *Белую Русь* атаясамлівалі з *Верхній* тыя аўтары (а яны складалі большасць), для каго *Белая* ляжала на поўначы, — Ян Бём, Себасцьян Мюнстэр, псеўда–Фаскарына. Адпаведна, для тых, хто бачыў яе месца над Донам, яна была, наадварот, тоесная *Nіжній*. Таму, напрыклад, на пераробцы Мартэлам Айхштэцкай карты мы знаходзім *Russia inferior sive Alba* (г.зн. Русь Ніжнюю ці *Белую*) на паўночным беразе Чорнага мора⁵⁶⁷.

Першая з вядомых нам крыніц, у якой выступаюць *чорныя русіны*, — нямецкамоўная хроніка Венгрыі Генрыха Мюгельна. Але эпітэты *белы і чорны* ў кантэксце венгерскіх хронік, як было адзначана ў раздзеле 7, пачаткова датычыліся белых і чорных куманаў або белых і чорных *венграў*. У сувязі з гэтым заслугоўвае ўвагі меркаванне пра ўплыў

масцей коней на назву розных этнічных груп (якое, напрыклад, прыцягвалася для тлумачэння паходжання назваў *белая і чорныя венгры*). У раздзеле 4 мы разглядалі, як Пампоній Лэт вывеў назув «леўкаскіфай» ад згадваних Герадотам белых коней. Німецкія храністы, напрыклад, Пётр з Дусбурга, адзначалі сакральнае значэнне, надаванае стара жытнымі прусамі масцям коней, і наяўнасць у прусаў цэльных груп, якія карысталіся толькі белымі або толькі чорнымі конямі⁵⁶⁸. Гэта наводзіць на думку, што німецкія кри жакі маглі выдзяляць, адпаведна, белых і чорных прусаў. У такім разе яны маглі спраесць пра гэты падзел і на *Русь*, утварыўшы *Чорную* як антытэзу *Белай* (нават калі не звязвалі гэтыя назвы з масцямі коней). Але, як мы казалі вышэй, у крыжацкіх хроніках пакуль не выяўлена згадак пра *Белую* ці *Чорную Русь*.

Тэрмін *Чырвоная Русь* пачаў ужывацца на Захадзе прыкладна тады ж, што і *Чорная*, і працяглы час канкурыраваў з ім за «права» абазначаць адны і тыя ж тэрыторыі. В. Насевіч мяркуе, што, магчыма, «калісъці было адно супрацьпастаўленне (белы — чорны ці белы — чырвоны), якое затым расшчапілася на два»⁵⁶⁹. Гэта выглядае праўдападобным. Але калі тут жа ён спасылаецца на «блізкасць вымаўлення старажытных слоў «чорны» і «чermный» («чырвоны»), можна запярэчыць, што ўсе «каляровыя» назвы ўзніклі і пачаткова цыркулявалі амаль выключна ў неславянскім асяроддзі, дзе такой сугучнасці не было.

Цяжка сказаць, у якой ступені этымалогія *Чырвонай Русі* звязаная з *градами червенскими*, як часта сцвярджаеца⁵⁷⁰. Нам такая сувязь не падаеца такай ужо відавочнай. Хутчэй гэта выпадковае супадзенне. Упершыню назва *Чырвоная Русь (rot Russen)*, здаеца, з'явілася ў Рыхенталя (1420-е г.)⁵⁷¹. Прычым мяркуючы па тым, што да яе быў аднесены Смаленск, менавіта *Чырвонай* называлі тады тую частку *Rusi*, якая ўваходзіла ў склад ВКЛ, — задоўгага да таго, як яе пачалі называць *Белай*. У Фра Маўра побач з *Lituana*

знаходзілася не *Rossia biancha*, а менавіта *Rossia Rossa*. У яе ўваходзілі нібыта і Кіеў, і высунутая далёка на захад, у параўнанні з рэальнасцю, Разань⁵⁷². Паводле Яна Ласкага (1514), чырвоная русіны «знаходзяцца ў складзе Каралеўства Польскага і Вялікага Княства Літоўскага»⁵⁷³. На глобусе 1535 г. землі на поўдзень ад Жамойці названыя *Plescovia Rubea*, г.зн. «Чырвоная Пскоўшчына»⁵⁷⁴ (читай: Чырвоная Русь). На карце Вопеля 1566 г. паўночны край *Rote Reussen* дасягае Слуцка і Капыля⁵⁷⁵. Такім чынам, менавіта Чырвоная Русь была першай з «каляровых» называў, якую на Захадзе свядома ўжывалі для абазначэння ў тым ліку тэрыторый сучаснай Беларусі.

Аднак ужо на Айхштэцкай карце 1491 г. *Rubea Russia* паказаная ў традыцыйным пазней значэнні «Галіцка–Валынская Русь»⁵⁷⁶. Як і ў выпадку з *Белай Руссю*, гэты стэрэатып з часам настолькі глыбока пранік у свядомасць гісторыкаў, што яны часта прыпісваюць ужыванне гэтай назвы такім краінам, у якіх ён на самай справе не сустракаецца. Так, Чырвоная Русь (*Rotrussland*) фігуруе ў сучасным нямецкім перакладзе «Славянскай хронікі» Гельмальда з Бозаў (XII ст.) пры апісанні падзеі рубяжа X—XI ст., але зварот да лацінскага арыгінала хронікі пераконвае, што гэтая назва там адсутнічае⁵⁷⁷.

«Кананічны» парадак размяшчэння «каляровых» частак Русі з паўночнага ўсходу на паўднёвы захад — *Белая*, *Чорная*, *Чырвоная* — упершыню сустракаеца ў Фра Маўра. Хаця асобныя часткі гэтай трыяды пазней перамяшчаліся па карце, такая іх узаемная арыентацыя, як правіла, захоўвалася нязменнай. У агульнапрынятym цяпер выглядзе падзел на *Белую*, *Чорную* і *Чырвоную* Русь выснаваўся не раней за XVII ст. Такі аўтарытэт, як Стравольскі, яшчэ ў сярэдзіне стагоддзя лічыў, што *Белая Русь* — частка ВКЛ, *Чырвоная* — усе ўкраінскія землі Польшчы, а *Чорная* — Маскоўская дзяржава⁵⁷⁸, г.зн. ніяк не звязваў *Чорную Русь* з Панямоннем — хаця такая лакалізацыя ў тых часы суст-

ракалася ўжо досьцьча часта. У 1622 г. Козіма дэ Торэс пісаў, што «Русь... дзеліцца на тры часткі: Чырвоную Русь з гарадамі Львовам, Перамышлем, да якой належыць і Валынь; Белую Русь, якая працягнулася ад Рыгі, сталіцы Ліфляндыі, да Маскоўскай мяжы, уключаючы Полацк, Оршу, Віцебск, Магілёў; Чорную Русь, якая знаходзіцца паміж Літвой і Валынню, да Кіева з гарадамі Пінскам, Наваградкам і Оўручам»⁵⁷⁹. У геаграфічным слоўніку базыльяніна Іларыёна Карпінскага (*Lexikon geograficzny dla gruntuownego pojecia gazet i historii z roznych autorow zebranej, Вільня, 1766*) суадносіны паміж трьima «каляровымі» часткамі Русі маюць практычна сучасны выгляд:

Белая — Мсціслаўскае, Віцебскае, Полацкае, Смаленскэ ваяводствы;

Чорная — Наваградскае і Менскае;

Чырвоная — усе ўкраінскія землі Польшчы⁵⁸⁰.

Ужо тады такі падзел ужо лічылі першасным, адвечным, спрабуючы рэтраспектыўна ўзводзіць яго сама меней да XIV ст. Гэта ж назіраецца і ў наш час. В. Дарашкевіч, напрыклад, выказаўся наконт «Прускай вайны» Вісліцкага: «Писать с уверенностью о существовании трёх частей Руси — Белой, Черной и Червоной — мог человек, достаточно хорошо знавший эту страну»⁵⁸¹. Але ў сапраўднасці чляненне Русі на тры часткі ў Вісліцкага, Бёма ці Мюнстэра якраз штучнае і не было ўласцівае самім *rusinam*, пакуль да іх у XVI—XVII ст. не пранікла єўрапейская адукаванасць.